

Божхона идораларининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи мураккаб жараён бўлиб, ҳар қандай марказлашган давлатнинг барпо этилиши баробарида ташкилотчилик алоқаларнинг кенгайиши ва товар айрибошлашнинг пайдо бўлиши натижасида бир қатор институтлар шаклланишига имкон яратиб, улар кейинчалик божхона хизматининг ўзагини ташкил этган.

Божхона сиёсатида «Божхона Низом»лари ташкилий асос ҳисобланиб, улар янгидан 1819, 1857, 1892 ва 1906 йилларда қабул қилинган. Илк бор божхона иши тўғрисидаги ташкилий масалаларни ҳал қилиш Россия империяси Савдо Вазирлигида, ундан сўнг эса Молия Вазирлигида амалга оширилган.

1867 йилда Туркистон ўлкасини бошқариш учун ишлаб чиқилган «Еттисув ва Сирдарё вилоятларини бошқариш ҳақидаги қоидалар лойиҳаси» Туркистон генерал-губернаторлиги тузилгандан кейин ўлкада божхона ишини юритишнинг дастлабки ҳукукий асоси бўлган. Унга кўра 1868 йили Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида бошқа масалалар қатори зақот ишларини юритиш учун Хўжалик бошқармаси ташкил этилиб, у чегара ортидан келаётган ҳар бир қарвондан шариат бўйича белгиланган миқдорда зақот ундириш билан шугулланган.

Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида 1872 йил 1 апрелда Зақот бошқармаси ташкил этилган. Мазкур Зақот бошқармаси аслида маҳаллий зақотчиларга ишонмаслик натижасида вужудга келган эди. Зақот бошқармасининг асосий вазифаси Туркистон ўлкасига келган ёки чиқиб кетаётган қарвонларни рўйхатга олиш, юкларнинг қийматини аниқлаш, юк ва чорва молларидан зақот ундиришдан иборат эди. Қириб келаётган ёки чиқиб кетаётган қарвонларни назорат қилиш учун чегараларда махсус зақот масканлари фаолият юритар эди. Бу даврда зақот тўлови давлат хазинасига тушиб, у қарвон йўлларини таъмирлаш ва қарвонсаройларнинг ички эҳтиёжи учун бериларди. Туркистон генерал-губернаторлигининг 1874 йил 3 майдаги фармонида мувофиқ, Туркистон ўлкасида қўлланувчи Савдо-сотик ва бож ҳақида «Низом» тасдиқланиб, у дастлаб 4 йил муддатга вақтинчалик чора сифатида қўлдан кўчга кирган.

1875 йилдан Туркистон Зақот бошқармасининг тугатилиши туфайли, ўлка 1881 йилгача божхона назоратидан четда қолди. Бу вақт давомида қўшни хонликлардан олиб келинадиган чойга нисбатан ўрнатилган биринчи бож ва бошқа тўловларни ундиришга

хам ҳеч кандай идора жалб этилмади. Вужудга келган бу вазият Россия империяси ҳукумати таҳликага солиб қўйди. Биринчидан, Россия ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасида имзоланган шартномаларга кўра, бу ҳудудлардан кириб келаётган маҳсулотлардан божхона тўловлари ундирилмас эди. Россия бюджети ва иктисоди учун бу катта зарба бўлиши мумкин эди. Иккинчидан, Туркистонга хорижий давлатлар маҳсулотлари олиб келиниши Марказий Осиёни рус саноати моллари сотиладиган қулай бозорга айлантиришни хоҳлаган ва шунга ҳаракат қилиб келаётган Россия ҳукмрон доиралари сиёсатига тўғри келмас эди.

1881 йилнинг декабрь ойида Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчи Г.А. Колпаковский ўлкага гарбий Европа ва Осиё маҳсулотларининг кириб келишига чек қўйиш мақсадида Муваккат божхонага оид қоидаларни тасдиқлаган: Ўрта Осиё хонликларида ишлаб чиқарилган барча турдаги маҳсулотларни Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига божсиз олиб киришга рухсат этилсин; барча инглиз-ҳинд (кўк чой, дока (кисея) ва бўёк (индиго) дан ташқари), Европа, Туркия ва Эрон маҳсулотларини Туркистон генерал-губернаторлигига олиб кириш қатъиян таъқиқлансин; бир пуд брутто чой учун 14 рубль 40 копеек, дока учун 6 рубль ва бир фунт бўёк учун 1 рубль микдорда бож ставкалари белгилансин; бож ундириш рус кредит рублларида амалга оширилсин; олиб кирилиши таъқиқланган ёки бож тўланиши лозим бўлган маҳсулотлар божхона назоратидан яшириб олиб қирилган тақдирда мусодара қилиниб, ундан тушган пулнинг 25% эса божхона муассасаларининг махсус фондида ўтказилсин.

Бож соликлари йиғишнинг назорати ва муаммоли ишларни ҳал қилиш вилоят бошқарувининг хўжалик бўлимларига юклатилган бўлиб, 1885 йилгача Фарғона вилоятидаги божхона вазифаларини аввалгидек, закот йиғувчи ташкилотлар амалга оширарди.

Давлат Кенгашининг 1886 йилда тасдиқлаган қарорига кўра Туркистон ўлкасида божхона қисмини бунёд этиш ва уни бошқариш Россия империясининг Молия Вазирлигига юкланди. Бу давргача божхона идораларини назорат қилиш Гарбий Вазирлик ихтиёрида бўлган.

Вакт ўтиши билан Туркистонда божхона иши бошқарувининг норматив ҳуқуқий базасини Россия ҳукмрон доира вакиллари ишлаб чиққан кўпгина қўлланмалар, вақтинча қонун-қоидалар орқали амалга оширилган. Масалан, 1889 йили Вақтинча божхона қоидалари қабул қилинган бўлиб, уларда Туркистонга кўшни хонликлардан ва Хитойдан келтирилган товарларга қўйилган солиқ йиғимлари ишлаб чиқилган.

Молия вазири томонидан Ўрта Осиё бозорларида қучли савдо-саноат монополиясини ўрнатиш ҳақидаги масала қўтарилиб, 1892 йили Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини Россия билан ягона божхона тизимига киритиш ҳақида ислохот лойиҳаси тайёрланиб, божхона чегараси Бухоро-Афғон чегарасига ўтказилди. Лойиҳага мувофиқ Туркистон округи тузилиб, унда 16 та божхона идораси ташкил этилди.

Ўрта Осиёда янги ҳуқуқий меъёрлар асосида ташкил қилинган империя божхона идоралари минтақада метрополия иқтисодий манфаатларини тўла таъминлаш, бу ҳудудда ўз савдо монополиясини қарор топтириш мақсадида бож тизимини ҳам тубдан ўзгартириб, шу мақсадларга хизмат қилувчи бож сиёсатини юритди.

Чинпўлат КУРБОНОВ ("Мозийдан садо")